

ФИРИБГАРЛИК ЖИНОЯТЛАРИНИНГ САБАБ ВА ШАРОИТЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси Магистратура тингловчиси

ОКТАМОВ САНЖАР ҒАЙРАТОВИЧ

АННОТАЦИЯ

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги шундаки, мавзунинг долзарблиги ва зарурати, фирибгарлик жиноятининг тушунчаси, сабаб шароитлари, унинг жиноят-ҳуқуқий ва криминологик жиҳатлари, фирибгарлик жиноятининг профилактикасини ташкил этиш, шунингдек бу борада ҳуқуқбузарликлар профилактикасини амалга оширувчи орган ва муассасалар томонидан амалга ошириладиган профилактик чора-тадбирлар ва уларни ташкил этиш ва амалга ошириш тартиби ҳамда йўналишлари таҳлил қилинган.

Таянч тушунчалар: илгари судланган, рецедив жиноятчи шахс, жиноятчилик сабаблари, жиноятчи шахс, ижтимоий ва ҳуқуқий омиллар, ижтимоий руҳий-муҳит, жиноятнинг даражаси, тузилиши, динамикаси.

ANNOTATION

The relevance of the research topic is the relevance and necessity of the topic, the concept of the crime of fraud, its causal conditions, its criminal-legal and criminological aspects, the organization of the prevention of the crime of fraud, as well as the preventive measures implemented by the bodies and institutions that implement the prevention of offenses in this regard and their organization and implementation procedures and directions were analyzed.

ФИРИБГАРЛИК ЖИНОЯТЛАРИНИНГ САБАБ ВА ШАРОИТЛАРИ

Жамиятда рўй бераётган барча ижтимоий-демографик жараёнлар турли ижтимоий гуруҳлар орқали намоён бўлади. Шу боис, тадқиқотларнинг натижаларига ва жиноятчиларнинг ижтимоий-демографик тавсифига кўра, маълум бир тоифадаги жиноятчилар ва уларнинг муайян ижтимоий-демографик гуруҳларга оидликлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик; жиноятларни у ёки бу ижтимоий-демографик гуруҳларнинг содир этишига хос белгилар; жамиятдаги ижтимоий-демография таркибий хусусиятларининг ўзгариши ва шу орқали ўзгалар мулкани талон-торож қилувчи шахслар таркибининг ўзгаришидаги ўзаро боғлиқлик каби ҳолатлар аниқланган.

Ижтимоий-демографик ҳолатлар ўзгалар мулканиннг ўзлаштирилиши билан бевосита сабабий боғланишда бўлмайди, балки талон-торожликнинг маълум бир сифат кўрсаткичлари миқдор кўрсаткичларига боғлиқлигини ифодалайди ва шу

орқали жиноятларнинг олдини олиш йўналиши, унинг ҳажми ва мазмунини ёритишга имкон беради¹.

Мамлакатда ёки аниқ бир ҳудудда ижтимоий-демографик жараёнлар ривожланишининг истиқболларини билиш нафақат ушбу жараёнларнинг келиб чиқишидаги салбий ҳолатларни башорат қилишда, балки унга қарши курашни ташкил қилишда ҳам ёрдам беради. Жумладан, эркаклар содир этадиган жиноятчилик ва унинг фарқи шу ўринда ўзгалар мулкани талон-торож қилишдаги ўзига хос жиҳатлар, шахснинг жинсий-физиологик хусусиятлари ёки жиноятни содир этишдаги биологик хусусиятларнинг таъсири бўлмай, балки ижтимоий жараёнлар мазмуни ва уларнинг ўзига хос равишда у ёки бу жинсдаги шахслар гуруҳига хослиги, миллий анъаналар, одатлар кабилар билан узвийлигини кўрсатади. Бинобарин, ўзгалар мулканинг талон-торож қилинишида иштирок этган эркаклар 93%, аёллар эса бор-йўғи 6–7%ни ташкил этиши бунинг ёрқин ифодасидир.

Тадқиқотларда аёллар жиноятчилиги фирибгарлик орқали талон-торож қилишда юқори (39–41%) эканлиги, ҳозирги кунда аёлларнинг фирибгарлик жиноятларини содир этиши ортмоқда (15–20%). Фирибгарлик жиноятларининг содир этилишида ҳеч қаерда ишламайдиган ёки ўқимайдиганлар кўпчиликни ташкил этмоқда ва уларнинг ичида 25 ёшдан ошганлар қарийб 43–45%ни ташкил қилиши аниқланган².

Фирибгарлик жиноятларини содир этган ва судланган шахсларнинг 28–31% ўрта махсус ва олий маълумотли шахслардир. Бу кўрсаткич ошиб бораётганлигини кўриш мумкин. Жумладан, бундан йигирма йил олдин фирибгарлик жиноятини содир этган шахсларнинг 11,1%гина ўрта ва олий маълумотга эга бўлган³.

Олий маълумотли шахслар содир этадиган жиноий қилмишлар пухта амалга оширилиши, ҳар бир вазиятнинг аниқ ҳисобга олиниши, зарур алоқалар ва иштирокчиларнинг синчковлик билан танланиши, улар бажарадиган вазифаларнинг аниқ қўйилиши билан ҳам эътиборлидир.

Фирибгарлик жиноятини таҳлил этишда жиноятчининг ёшини эътиборга олиш алоҳида аҳамиятга эга. Чунки шахснинг ёши ва ижтимоий-руҳий ҳолатларини аниқлаш орқали у содир этиши мумкин бўлган жиноятларнинг олдини олиш чораларини вақтида кўриш имконияти юзага келади.

¹Барисова А.А. Основные направления и меры виктимологической профилактики // Вестник Международного института эканомеки и право. –2015. – №3, (20). – С.113.

²Саиткулов Қ.А. Ҳуқуқбузарликлар виктимологик профилак-тика-сини ташкил этишдаги муаммо ҳамда уларнинг амалий ечимлари // Жиноятчиликка қарши курашиш ҳақиқати ва адолати тизимини амалиётга жорий этиш масалалари: Илмий-амалий семинар материаллари. –Т., 2018. – Б.81.

³ Ўша манба.

Жиноят статистикаси маълумотларига кўра, фирибгарлик жиноятларини содир этганларнинг ҳар ўнтадан бири 18–24 ёшда, ҳар бештадан бири 25–29 ёшда, ҳар учтади бири 29–45 ёшда эканликлари аниқланган⁴.

Фирибгарлик жиноятларининг содир этилишида муқаддам судланганлар 15–16%ни ташкил этади. Муқаддам судланганларнинг ҳар иккитадан бири жазони ўташ муассасаларида жазо ўтаган, ҳар 12тадан бири жазони ўтагандан сўнг бир йил ичида уч марта такроран жиноят содир этган.

Жиноятчиликка қарши кураш амалиётининг кўрсатишича, кўп ҳолларда фирибгарлик жиноятларини содир этишда шахс ўз олдига, асосан, моддий ва мулкий бойликларга эга бўлишни мақсад қилиб қўяди.

Тадқиқотлардан маълумки, ғаразли мақсад нафақат ўз мулкий эҳтиёжларини қондиришни, балки (кўпчилик ҳолларда мулкий эҳтиёж фақат масаланинг бир томонини ифодалайди, холос) шахсда ўзига хос зарур мақсадлар ҳам мавжудлигини кўрсатади. Бундай мақсадларнинг кўпайганлиги ва кучайганлигини ҳам кўриш мумкин.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, шахсда ҳуқуқбузарликлардан жабрланиш эҳтимолининг мавжудлигини кўрсатувчи ва жабрланишини тақозо этувчи омилларга: а) ахлоқсизлик (15 фоиз); б) ишонувчанлик (13 фоиз); в) ҳуқуқий саводсиз (12 фоиз); г) соддалик (5 фоиз); д) бепарволик ва лоқайдлик (10 фоиз); е) кўрқоқлик (1 фоиз); ё) билимсизлик (5 фоиз); ж) очкўзлик (7 фоиз); з) қизиққонлик (14 фоиз); и) ёлғончилик (8 фоиз); к) инсонларни менсимаслик (4 фоиз); л) ҳимояланишни билмаслик (12 фоиз) каби индивидуал виктим хусусиятларни киритиш мумкин⁵.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, тадқиқотларда ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиш сабаблари занжирида жабрланувчи шахсига ва ҳаёт тарзига хос индивидуал виктим хусусиятлар ўрни юқорилигини инобатга олган ҳолда мазкур хислатлар хос бўлган тоифадаги шахслар билан виктимологик профилактик ишларни мунтазам амалга ошириб бориш зарурлиги илмий асосланган⁶.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, фирибгарлик жиноятлари содир этилишининг асосий сабабларидан бири аҳолининг соддалиги ва ишонувчинлиги ҳисобланади. Суд-тергов материаллари таҳлил қилинганида аксарият ушбу турдаги жиноятларнинг содир этилишида жабрланувчининг ҳуқуқ-атвори сабаб бўлганлигини кузатиш мумкин. Мисол учун, юртимизда фаолият юритган «Straus House» (298 киши 6,6 млрд зарар кўрган), «АУТО 60 ОУ» (19.344 киши 47,7 млрд сўм зарар кўрган), масъулияти чекланган жамиятлар, шунингдек

⁴ Зиёдуллаев М.З. Ички ишлар органларининг таянч пунктларини бошқаришни такомиллаштириш: Монография. – Т., 2018. – Б.280.

⁵ Саиткулов Қ.А. Ички ишлар органларининг ҳуқуқбузарликларнинг виктимологик профилактикаси фаолиятини такомиллаштириш: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (Phd) дисс. – Т., 2020. – 6. 48.

⁶ Развин Я.М. Виктимология коррупции // Виктимология. – 2016. – № 1/7. – С. 53-54.

«HUMAN » (52 киши 1,6 млрд сўм зарар кўрган), «Korean and migration» (235 киши 24,8 млрд сўм зарар кўрган), «International job Organization» (61 киши 2,6 млрд сўм зарар кўрган) хусусий бандлик агентликларидан оммавий жабрланишига олиб келган⁷. Таҳлиллар 20 минга яқин жабрланувчиларга жами 90 млрд сўмдан ортиқ зарар етказилганлигини кўрсатмоқда.

Фирибгарлик жиноятларини содир этишнинг асл мақсадига қўшимча равишда, жиноятчиларда ўзбошимчалик, таваккалчилик, «эхтиросни қондириш» каби ғаразли мақсадлар ҳам мавжуд. Бунда жиноятчилар руҳий озик ва завқ оладилар. Шунинг учун бу мақсад жиноят содир этилишида доимо уларга далда беради.

Ўзгалар мулкани талон-тороғ этувчилар кўп ҳолларда ижтимоий яшаш тарзи талабларидан четга чиқувчи, ғайриқонуний фаолият юритувчи, ўзгалар ҳисобига кун кўрувчи шахслардан иборат бўлади. Умуман олганда, иқтисодий жиноятларнинг содир этилишидаги ғаразли мақсадлар ўзбошимчалик, бахтли таваккалчилик ва қандай бўлмасин таъминотни яхшилашдан иборатдир. Тўғри, улар орасидаги фарқ нисбий бўлиб, доимо ўзгариб туради.

Фанда ғаразли мақсад жинойий қилмишни юзага келтирувчи восита бўлиб хизмат қилиши аниқланган. Қиёсан айтганда, ғаразли мақсад шахснинг хусусиятлари ва хислатларини ифодалайди. Яъни, ўзининг жиркин ниятларига эришиш учун хатти-ҳаракатлар нимага қаратилиши, ўз ниятига етиши учун нималарни амалга ошириши лозимлиги ва бундай фаолият кўрсатувчи шахсга “нима наф бериши мумкин” деган саволларга жавоб топиш орқали шахснинг аниқ хислатларини аниқлаш мумкин бўлади.

Фирибгарлик жиноятларига хос ғаразли мақсадларни билиш эса мулкка эгалик қилишнинг маънавий ва ҳуқуқий жиҳатларини шахс қанчалик эътироф этганлигини ифодалайди. Мақсад ўзининг узил-кесиллигини ғараз билан боғлайди ва бу жараён узок вақт шаклланади ҳамда жазо ва унинг қўлланишидан асло чўчимайди.

Таъкидлаш жоизки, фирибгарлик жиноятларини содир этувчилар ҳар қандай ҳолатда ҳам ўз мақсадларига етишга интилади, бироқ баъзида бу мақсадлар ғаразли бўлмаслиги ҳам мумкин. Маълумки, шахснинг жинойий қилмиши субъектив жиҳатдан бирор-бир мақсадга қаратилган бўлиб, фақат ўша шахсга хос қонуниятларга эга.

Муайян шахсларга хос жиноятларни содир этишнинг ички қонуниятлари тўғрисида хулоса чиқаришда руҳий жиҳатдан чуқур ва атрофлича таҳлил этиш, унинг ҳаёт йўлини ўрганиш, айниқса оилада олган тарбияси ва шахсининг

⁷ Сайткулов Қ.А. Ички ишлар органларининг ҳуқуқбузарликларнинг виктимологик профилактикаси фаолиятини такомиллаштириш: юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (Phd) дисс. –Т., 2020. –6. 54.

шаклланиш босқичларини билиш катта аҳамиятга эга. Жиноятчининг шахсини ўрганишда имкон даражасида унга хос ва жиноят содир этилишига олиб келган криминоген, шу билан бирга, латент хислатларни билиш ва юзаки ҳамда ҳақиқатга зид, алдамчи вазиятлардан холи бўлиш зарур.

Фирибгарлик жиноятларига хос умумий сабаблар жумласига жамият тараққиётидаги қарама-қаршиликлар, иқтисодиёт тараққиётидаги номақбул ривожланишлар, турли таназзул ҳолатлари, жамиятдаги ижтимоий-маънавий камчиликлар, тарбиявий ишларнинг талаб даражасида эмаслиги, одамларга тўраларча муносабатда бўлиш, товар-моддий бойликларнинг етишмаслиги, нарх-навонинг юқорилиги, пулнинг қадрсизланиши кабилар киради.

Фирибгарлик жиноятининг бевосита сабаблари сифатида қуйидаги салбий ҳолатларни кўрсатиш мумкин:

- оила шароитида, иш, ўқиш ва яшаш жойларида ғаразли мақсадларнинг шаклланиши;
- молпарастлик, мол-дунёга ўчлик хислатларининг юзага келиши ва шаклланиши;
- дам олиш, ҳордиқ чиқариш мақсадларининг бузилиши, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, қиморбозлик кабиларга берилиш;
- ўзини ўйлаш ва микрогуруҳларда зўравонлик кайфиятларининг юзага келиши;
- ғаразли ва ғаразли-зўравонлик жиноятларини содир этувчиларда маданият, дунёқараш ва маънавиятнинг пастлиги;

Фирибгарлик жиноятларининг содир этилишида омил бўлиб ҳисобланувчи қуйидаги ҳолатларни кўрсатиш мумкин:

- уй-жойлар ва мулклар сақланадиган жойларни мақтаниш;
- ўз ихтиёридаги ёки жавобгарлигидаги мулкни сақловчи моддий жавобгар шахсларнинг зарур сақлаш чораларини кўрмаганлиги;
- ҳуқуқни муҳофаза этувчи органларнинг жавобгар шахсларни ўз вақтида жавобгарликка тортмаслиги ва жиноятчиларни ўз вақтида қидириб топмаслиги ҳамда назорат остидаги шахслар билан зарур профилактика ишларини олиб бормаганлиги;
- жабрланувчиларнинг виқтим ҳолатлари, яъни фирибгарлик жиноятларининг кескин тус олишини юзага келтирувчи ғараз, жоҳиллик кабиларни қўзғатишлари ёки ўткинчи шахслар билан мулоқотда бўлиш орқали жиноятчиларга йўл очиб бериш;
- иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштирувчи ҳуқуқий манбалар-нинг талаб даражасида бўлмаслиги ва оқибатда мулкрий низоларни ҳал этишда жабрланувчиларнинг жиноий тизимларга мурожаат қилиши кабилар.

Фирибгарлик жиноятларига объектив ва субъектив сабаблар хосдир. Кўп ҳолларда мавжуд қарама-қаршиликлар ва салбий вазиятлар фирибгарлик жиноятларининг келиб чиқишига йўл очади, натижада мазкур жиноятларни келтириб чиқарувчи ижтимоий ва индивидуал-руҳий хусусиятларга эга сабаблар юзага келади. Индивидуал-руҳий хусусиятлар шахсни молпарастликка жалб этади ва унда пулнинг қудратига ишонч ҳосил қилади. Оқибатда шахсда ижтимоий бузуқ руҳият шаклланади.

Шу билан бирга, фирибгарлик жиноятлари таҳлилининг кўрсатишича, ишлаб чиқариш, ташкилий бошқарув ва хўжалик муаммоларини ечиш асосида амалга ошириладиган иқтисодий сиёсатга салбий таъсир этувчи бир қатор ҳолатлар мавжудлигини кўрсатади.

Ушбу ҳолатларни учта гуруҳга бўлиш мумкин: а) ижтимоий-иқтисодий; б) ташкилий-бошқарув; в) маънавий-руҳий.

Ижтимоий-иқтисодий ҳолатларга қуйидагилар киради:

- пулнинг қадрсизланиши;
- хўжасизлик;
- иқтисодиётнинг турли соҳаларида хизмат қилувчилар иш ҳақининг камлиги;
- нарх-навони ушлаб туриш механизмининг йўқлиги;
- ишсизлик;
- «хуфиёна иқтисодиёт»нинг мавжудлиги;
- айрим хомашё ва товарларнинг етишмаслиги;
- жиний йўл билан топилган даромадни юзага чиқариш;
- хўжалик субъектлари ўртасида иқтисодий муносабатларнинг мувофиқлаштирилмаганлиги;
- қимматбаҳо қоғозлар бозорининг сустлиги, қимматбаҳо қоғозлар ҳимоясининг самарасизлиги.

Фирибгарлик жиноятларининг тарқалишига салбий таъсир этувчи ташкилий-бошқарув йўналишидаги ҳолатларга қуйидагиларни киритиш лозим:

- иқтисодий муносабатлар фаолияти устидан олиб бориладиган назорат самарадорлигининг пастлиги;
- хўжалик юритиш амалий фаолияти талабларининг ҳуқуқий мувофиқлаштириш жараёнидан илгарилаб кетиши;
- иқтисодиётни бошқаришда маъмурий-буйруқбозлик услуби мавжудлиги;
- давлат иқтисодиёти йўналишларида бир-бирини жиний қўллаб-қувватлаш тизими юзага келиши;

– иқтисодий жиноятларнинг олдини олишда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг талаб даражасида иш кўрмаслиги;

– ушбу жиноятларга қарши умумий кураш олиб боришга масъул ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари соҳавий ва маъмурий-худудий ҳамкорлигининг сушт ташкил этилганлиги;

– иқтисодий муносабатлар ва у билан боғлиқ келишмовчиликларнинг ўз вақтида ҳал қилинмаслиги.

Маънавий-руҳий ҳолатлар эса қуйидагиларни ўз ичига олади:

– жамиятда шахслар табақаланишининг юзага келиши;

– аҳолининг муайян қатламида қонунга ҳурматсизлик ва иқтисодий бебошликнинг юзага келиши;

– иқтисодиёт соҳасида ва хўжалик фаолиятини юритишда жиноят содир этганлик учун жиноий жавобгарликка тортилмасликка бўлган ишонч;

– ёшларда тез бойиб кетишга интилиш шаклланиши;

– аҳолининг муайян қатламлари руҳиятида маънавий хислатларнинг шаклланмаганлиги;

– «пул билан ҳамма нарсага эришиш мумкин» деган ақиданинг юзага келиши ва бойликка ҳирс қўйиш кабилар.

Ушбу гуруҳларга мансуб ҳолатларнинг фирибгарлик жиноятларининг миқёси ва динамикасига таъсир доираси бир хилда эмас.

Юқорида кўриб чиқилган фирибгарлик жиноятларининг сабаблари ва унга имкон берган шарт-шароитлар асосан жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий, ташкилий-бошқарув ва маънавий-руҳий хусусиятлари ҳамда жабрланувчи шахсларнинг виқтим ҳулқ-атвори билан боғлиқ ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга

молик нашрлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Конституция–эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатимизни янада тараққий эттиришнинг мустаҳкам пойдеворидир / Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи. – 2017 й. 8дек.

2. Мирзиёев Ш.М. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи // Халқ сўзи. – 2017. – 20 сент.

3. Мирзиёев Ш.М. 2017 йил 20 ноябрь куни ўтказилган жиноятчиликка қарши курашиш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамкорлигига бағишланган йиғилишда сўзлаган нутқи // Халқ сўзи. – 2017. – 21 нояб.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 10 апрелдаги «Ички ишлар органларининг фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш, жамоат тартибини, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлашда уларнинг масъулиятини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5005-сон Фармони // URL: <http://www.lex.uz>.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 14 мартдаги «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2833-сонли қарори // URL: <http://www.lex.uz>.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 апрелдаги «Ички ишлар органларининг ҳуқуқбузарликлар профилактикаси булинмалари фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2896-сонли қарори // URL: <http://www.lex.uz>.

Монография, илмий мақола, патент, илмий тўпламлар:

Саитқулов Қ.А. Ҳуқуқбузарликлар виктимологик профилактикаси чора-тадбирлари // Ўзбекистон Республикасининг «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги қонуни ижросини таъминлашнинг асосий йўналишлари: Республика илмий-амалий конференция материаллари (2015 йил 12 март). — Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015. — Б. 56;